

ELS ROTSPANIER

TREBALLADORS REPUBLICANS FORÇATS PER L'ALEMANYA NAZI DURANT LA SEGONA GUERRA MUNDIAL

Jaume Camps Girona

En aquest article s'analitza la història dels grups republicans exiliats a Europa que van acabar sent treballadors forçats per l'organització Todt de l'Alemanya nazi en la construcció del Mur Atlàntic durant la Segona Guerra Mundial.

This article analyses the groups of Spanish republicans in exile in Europe who ended up being forced labour for the Todt organisation of nazi Germany to build the Atlantic Wall during World War II.

PARAULES CLAU:

Rostpanier,
Segona Guerra Mundial,
treballs forçats

KEYWORDS:

Rostpanier,
World War II,
Forced labour

◆ Introducció

Una de les investigadores més importants sobre l'exili republicà, Genoviève Dreyfus-Armand va escriure: «la de l'exili és una història que s'està escrivint encara».¹ Aquesta afirmació la podem comprovar dia a dia quan trobem nova documentació o nous testimonis de les milers de les històries de les persones que van haver de fugir d'Espanya a causa de la instauració de la dictadura de Franco i la seva política repressora.

Un d'aquests grups de republicans —que, després de creuar els Pirineus, arribar a França i patir els avatars de la Segona Guerra Mundial acabà sent capturat pels nazis— fou el dels treballadors forçats que foren enquadrats en l'Organització Todt (OT) per construir les defenses del Mur Atlàntic.

A poc a poc, amb les recerques realitzades per organitzacions com Mere-29 de Brest —creada pels descendents dels espanyols que treballaren a la base de submarins de la ciutat de Brest— o per investigadors com els que formen part del projecte «Rotspanier. Lecciones para el presente: trabajadores forzados en la Segunda Guerra Mundial. La (des)memoria europea del antifascismo» —codirigit pels Drs. Antonio Muñoz i José Ignacio Fiz i coordinat per la Universitat Rovira i Virgili,² anem coneixent els horrors que patiren sota el jou nazi. Però encara avui en dia no són considerades víctimes del nazisme per part del Govern espanyol, com es pot veure en la nova llei de memòria històrica recentment aprovada al Congrés dels Diputats el 2022, on s'especifica que es considera víctimes del nazisme: «els espanyols i espanyoles deportats en camps de concentració.»

Per això aquest article vol explicar, a partir de la veu dels protagonistes recollida en les seves memòries o entrevistes, la història d'aquells que, pertanyents a la província de Tarragona, treballaren de manera forçada en el Mur Atlàntic.

◆ Guerra i exili

El 17 de juliol del 1936 un grup de militars africanistes, amb el suport de diversos sectors conservadors, s'alçava en armes contra el govern d'esquerres elegit en les eleccions del febrer d'aquell any.

---

¹ DREYFUS-ARMAND, p. 15.

² Ahora, fem una crida a tothom que en conegui algun cas a posar-se en contacte amb: rotspanier@urv.cat.

Els conspiradors³ que idearen aquell cop d'estat no van preveure que la revolta fracassés i que allò provocaria una llarga i cruenta guerra civil, degut a la resistència de les classes treballadores en moltes parts de la Península.⁴ Allò va fer que Espanya quedés dividida en dues parts, una controlada pels rebels i una altra sota domini de les forces republicanes.

Des del primer moment, a la zona ocupada pels colpistes s'inicià un període d'extrema violència, seguint les instruccions que el general Mola va idear sobre com havia de ser la repressió per «eliminar los elementos izquierdistas: comunistas, anarquistas, sindicalistas, masones...».⁵

Tot i que els militars sollevats asseguraven que s'aixecaren en armes per evitar la revolució,⁶ aquell cop d'estat i la violència contra les forces d'esquerres, els maçons, els sindicalistes i, en definitiva, els sectors que donaren suport a la República, va provocar que en altres zones de l'Estat s'iniciés una revolució i la violència contra els elements considerats contrarevolucionaris, com les persones de dretes o l'Església.⁷

El 31 de juliol del 1936 el general Mola deia pels micròfons de Radio Castilla de Burgos: «yo podría aprovechar nuestras circunstancias favorables para ofrecer una transacción a los enemigos; pero no quiero. Quiero derrotarlos para imponer mi voluntad y aniquilarlos».⁸

3 Sobre la conspiració és interessant la investigació d'Ángel Viñas *¿Quién quiso la Guerra Civil? Historia de una conspiración* (Barcelona, Crítica, 2019), on mostra com des del mateix 14 d'abril del 1931, «mientras el pueblo soberano festejaba el advenimiento del nuevo régimen, un grupo de futuros conspiradores se reunió para empezar sin demora a planear su destrucción» (p. 23).

4 PRESTON, Paul, *La Guerra Civil española. Una historia concisa*, Barcelona, Random House Mondadori, 2009, p. 77.

5 PRESTON, Paul, *L'Holocaust espanyol. Odi i extermini durant la Guerra Civil i després*, Barcelona, Editorial Base, 2011, p. 231-232. En el cas de Tarragona, podeu consultar: PIQUÉ, Jordi, *La crisi de la rereguarda. Revolució i Guerra Civil a Tarragona (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, i PIQUÉ, Jordi, SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, (coord.), *Guerra Civil a les comarques tarragonines (1936-1939)*, Tarragona, Publicacions de la URV, Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 2019.

6 SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *¿Por qué hemos sido derrotados? Las divergencias republicanas y otras cuestiones*, Barcelona, Flor del Viento Ediciones, 2006, p. 59.

7 ESPINOSA MAESTRE, Francisco, «Julio de 1936. Golpe militar y plan de exterminio», CASANOVA, Julián, ESPINOSA, FRANCISCO, MIR, Conxita, MORENO GÓMEZ, Francisco, *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*, Barcelona, Crítica, 2004, p. 53.

8 FONTANA, Josep, «Prólogo», ESPINOSA, FRANCISCO, *La columna de la muerte. El avance del ejército franquista de Sevilla a Badajoz*, Barcelona, Crítica, 2003, p. XII.

La matança de Badajoz⁹ o l'extrema violència dels colpistes en regions com Galícia o Extremadura va fer que molta gent fugís a les zones sota control de la República, com fou Catalunya.¹⁰

A més, un dels factors clau de l'avenç de les tropes franquistes fou l'ajuda que el bàndol sollevant va rebre de l'Alemanya nazi i de la Itàlia feixista; mentre que les democràcies occidentals, França i Anglaterra, donaren l'esquena al govern republicà, que únicament va rebre l'ajuda de la Unió Soviètica i de les Brigades Internacionals.¹¹

Així doncs, després de la derrota d'Aragó, l'abril del 1938, les unitats republicanes es van replegar a Catalunya. En unes condicions lamentables a causa de les baixes, i amb una moral molt baixa entre els soldats, es planificà l'ofensiva de l'Ebre, que convocà les quintes del 1947 (la del Biberó) i la del 1927.¹²

Mentre la lluita continuava al front de l'Ebre, el 30 de setembre se signava el Pacte de Munic, a partir del qual anglesos i francesos entregaven Txecoslovàquia a Hitler, i s'enterraven les esperances de la intervenció aliada a Espanya, perquè les democràcies europees havien abandonat la República. I l'octubre les Brigades Internacionals abandonaven Espanya entre el clamor del poble català, que els va acomiadar com a herois. L'aposta de les democràcies liberals de mantenir la pau davant l'avenç del feixisme va fracassar.¹³

La derrota a l'Ebre obria les portes a l'ocupació franquista de Catalunya, i el 23 de desembre començava l'ofensiva sobre el Principat. Tot i els intents desesperats de resistir per part de l'Estat Major republicà, el general Rojo informà el 13 de gener sobre la impossibilitat de resistir i demanà a Negrín «que se evacúe con todo orden al personal civil de la región Tarragona Reus

---

9 Per saber-ne més: ESPINOSA, Francisco, *Por la sagrada Causa Nacional. Historias de un tiempo oscuro*, Barcelona, Crítica, 2021.

10 ESPINOSA, Francisco, *La columna de la muerte*, op.cit., p. 113.

11 Sobre l'ajuda soviètica: PUIGSECH, Josep, *Falsa leyenda del Kremlin: el consulado y la URSS en la Guerra Civil española*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2014. Mentre que, per entendre la participació internacional en el conflicte, són d'obligada consulta: VIÑAS, Ángel, *El honor de la República. Entre el acoso fascista, la hostilidad británica y la política de Stalin*, Barcelona, Crítica, 2009; o VIÑAS, Ángel, *Las armas y el oro. Palancas de la guerra, mitos del franquismo*, Barcelona, Pasado&Presente, 2013.

12 SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *¿Por qué hemos sido derrotados?* op.cit., p. 418-419.

13 AZÉMA, Jean-Pierre, «¿Por qué las democracias no entendieron nada?», KERSHAW, Ian, (ed.), *El nazismo. Preguntas clave*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2012, p. 187.

antes de que lo pueda hacer desordenadamente y sembrando el pánico. [...] La línea de defensa del triángulo Valls, Reus, Tarragona no sé si podrá resistir pues ha sido desbordada por el norte donde el enemigo ya ha alcanzado el llano en Pla de Cabra».¹⁴

Allò va fer que milers de persones fugissin de la barbàrie franquista cercant refugi, ja que la derrota republicana era propera. Molts marxaven perquè havien participat activament en els Comitès de Milícies Antifeixistes creats al juliol del 1936, com el Pere Solé Badell, del Vendrell, que fou el representant de la Federació Anarquista Ibèrica (FAI) i encarregat dels abastiments.¹⁵ O l'Andreu Pàmies Dolcet, que va néixer a la Selva del Camp el 1906, però que va anar a viure a Salou després de casar-se allí amb la Josepa Vidal, el 1931. A la població costanera va militar a Esquerra Republicana (ERC) i va ser president del Comitè de Milícies Antifeixistes, que va declarar el municipi independent de Vila-seca.¹⁶

Ara bé, altres com l'Edmon Gimeno i la seva família fugiren del seu poble, Caseres, per por que un dels membres de la casa fos empresonat per ser d'esquerres, tot i no militar en cap partit polític, i que només el seu pare formés part de l'Ajuntament, perquè n'era el secretari. Així va relatar l'Edmon aquells moments, quan va iniciar el llarg camí de l'exili: «al final de la batalla de l'Ebre ja vam fer cap a la frontera francesa perquè Barcelona ja no va resistir més».¹⁷

Amb la campanya de Catalunya milers de persones, com tots ells, van fugir de les seves llars cap a la frontera francesa. La Cándida Cortés Garcia, una alcoverenca nascuda a Guareña (Badajoz) que va arribar a Catalunya fugint del terror franquista, en unes memòries que va escriure relata com foren els darrers dies del camí de l'exili a França i els horrors que van haver de viure aquelles persones que fugiren de la injustícia de la postguerra:

---

14 SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *¿Por qué hemos sido derrotados? op.cit.*, p. 493-495.

15 Actes del Comitè de Milícies Antifeixistes del Vendrell, recopilades a la Causa General oberta el 1939.

Archivo Histórico Nacional (AHN), Causa General, Partido Judicial del Vendrell (Tarragona), 1449, Exp. 38, p. 40.

16 Aquesta informació ha estat cedida per l'historiador i amic Axel Baiget.

OTIÑA, Pedro, «Los intentos de segregación de Salou», *Diari de Tarragona*, 29/10/2021, extret de: <<https://www.diaridetarragona.com/costa/Los-intentos-de-segregacion-de-Salou-20211028-0056.html>>.

17 SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria, *Revolució i esperança. Els últims testimonis de la Guerra Civil*, Barcelona, Ara Llibres, 2010, p. 35.

«Aquello parecía un hormiguero humano, éramos todos los que emigramos dos años antes de la otra punta de España a Cataluña, más los catalanes que se unieron a nosotros. Así que era una avalancha humana. [...] También recuerdo cuando venían los aviones nacionales, creo que les llamaban los cazas, se ponían a baja altura y con las ametralladoras mataban a toda la gente que podían con toda la crueldad del mundo. Durante el trayecto, tuvimos que salir varias veces de la carretera tirándonos bocabajo con un palo en la boca hasta que se iban. Dejaban muchos cadáveres, muchos de ellos destrozados por la metralla, aquello no se podía evitar mirar aunque fuéramos niños. Pasaba ante nuestros ojos, sintiéndonos impotentes.»¹⁸

Però els patiments i el dolor no varen acabar a la línia que separa els dos estats als Pirineus.

◆ La rebuda a França

Entre el gener i el febrer del 1939, unes cinc-cents mil persones, entre soldats i població civil, creuaren la frontera amb França perquè hi cercaven refugi. Ara bé, la rebuda al país de «la Llibertat, la Igualtat i la Fraternitat» no fou com la majoria es pensava. Primer de tot, se separaven les famílies: les dones eren enviades cap a ciutats franceses, en zones anomenades «refugis», mentre que els homes foren enviats a camps de concentració.¹⁹

Aquell menyspreu de les vides d'aquelles persones tenia el seu origen en la Llei de sospitosos, aprovada el 13 de novembre de 1938, en què s'establí que les persones considerades «indesitjables» havien de ser recloses en centres específics, ja que la seva lliure circulació podia suposar un excés de llibertat.²⁰

L'arribada de mig milió de refugiats en poc temps va dividir encara més l'opinió pública francesa: mentre les forces d'esquerres i sindicats mostraren la seva preocupació pel tracte que rebien els espanyols, l'extrema dreta partidària de la victòria de Franco va començar a fer proclames criminalitzant els refugiats republicans i demanant que fossin expulsats del país al

---

18 Memòries de la Càndida Cortés Garcia, escrites a mà i que la seva neta, l'Elena Ferran, va transcriure. L'autor vol agrair a la Míriam Ferran i a la família haver pogut llegir aquest testimoni, i a la Càndida, que amb el seu testimoni posi llum a la foscor de l'oblit.

19 SORIANO, Antonio, *Éxodos. Historia oral del exilio republicano en Francia 1939-1945*, Barcelona, Crítica, 1989, p. 21.

20 GASPÀR CELAYA, Diego, «Palabras de un exilio particular: de las CTE a los campos de exterminio nazis», *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, n. 14, 2006, p. 232.

més aviat possible.²¹ I aquella polarització que es vivia en l'àmbit polític va tenir el seu reflex en la premsa. Un exemple són les portades del diumenge 29 de gener del 1939: mentre els diaris progressistes posaren èmfasi a mostrar que els refugiats marxaven de l'extrema violència que es vivia a Espanya: «La França gran esperança de les dones i infants espanyols que fugen de la metralla dels bàrbars», deia la portada de *Le Populaire*, diari del Partit Socialista;²² els mitjans conservadors titllaven aquell grup humà com una invasió: «La frontera francesa serà tancada davant la invasió dels refugiats espanyols».²³ Com també ho van fer els polítics de dretes Léon Daudet i Henri Beraud, des dels diaris *L'Action française* i *Gringoire*, respectivament, en què escriviren sobre el temor que França es convertís «en l'abocador del món».²⁴

Pel que fa al sud de França, el desconcert regnava entre la població local. La por a la manca de subministraments i als possibles problemes sanitaris dividia la gent, mentre que a escala política les forces de dretes duïen a terme una malintencionada campanya de criminalització d'aquelles persones, per la qual cosa les presentaven com a problemes de seguretat nacional, per la religió i pel perill de l'anarquia. Els partits d'esquerres i els sindicats, en canvi, mostraven una solidaritat activa.²⁵

En aquell moment de l'arribada massiva de refugiats, França tenia una terminologia per denominar-los: els indesitjables; darrere hi havia una filosofia clara: calia desfer-se'n, i una tècnica per dur-ho a terme: els camps de concentració.²⁶

En arribar en terra francesa les famílies, com s'ha dit, eren separades. Per una banda, les dones, els infants, els vells i els malalts eren allotjats en centres oberts per a civils, que habitualment eren locals requisats o cedits per la població o llocs abandonats o en mal estat, com cases, escoles, quarters, convents...; i, per l'altra banda, els homes civils i combatents de l'exèrcit republicà foren enviats als diferents camps de concentració creats recentment.

21 ARMENGOU, Montse, BELIS, Ricard, *El comboi dels 927*, Barcelona, Rosa dels Vents, 2005, p. 31-35.

22 *Le Populaire*, 29/01/1939, p. 1.

23 *Le Matin*, 29/01/1939, p. 1.

24 STEIN, Louis, *Más allá de la Muerte y del Exilio*, Barcelona, Plaza&Janes Editores, 1983, p. 25.

25 TORAN, Rosa, *Vida i mort dels republicans als camps nazis*, Barcelona, Proa, 2002, p. 58-59.

26 Així ho va descriure Alain Léger en la seva obra *Les Indésirables*, citada a: ARMENGOU, Montse, BELIS, Ricard, *El comboi dels 927*, *Op. cit.*, p. 41.

Pel que fa als homes, foren enviats a les platges d'Argelers. Entre el mar i les filferrades, estaven asseguts o estirats com podien a l'arena, tapats amb les poques mantes que portaven. Les condicions eren deplorables. En un primer moment no hi havia ni aigua potable, per això el comandament francès va ordenar posar-hi unes bombes per extreure aigua del mar, que va resultar que provocava greus problemes estomacals. En Joan Escuer, nat a Cornudella del Montsant, que anà com a voluntari a lluitar contra els colpistes, va arribar a Argelers el 6 de febrer del 1939 i definí aquella situació com que: «la democràcia de la França oficial brillava per la seva absència», una idea que tots els exiliats compartien.²⁷

Desbordats per la situació, les autoritats gal·les habilitaren nous espais per als milers de republicans. Així, naixia una xarxa de vuit camps arreu del territori, amb els dos primers: Argelers i Sant Cebrià de Rosselló, situats a la costa mediterrània, que foren inaugurats al febrer del 1939 i omplerts pels que creuaven la frontera pel Pertús i Cervera de la Marenda. Aquells camps naixien per la falta de previsió i desorganització de l'Estat francès, i pels discursos racistes i criminalitzadors de les forces conservadores.²⁸

Una d'aquestes famílies separades fou la de l'Àngel Veiga Martí. Al febrer del 1939, l'Àngel Veiga López, suboficial pagador de l'Exèrcit de la República, creuava la frontera juntament amb la seva dona, l'Amanda Martí Marquès, i la seva sogra, l'Emília Marquès Mas, amb l'Estat Major de la República. A la frontera, la mare, ja embarassada, i l'àvia Emília foren enviades a Angulema, mentre que l'Àngel Veiga López fou destinat a Argelers i, posteriorment, a Sant Cebrià.

A Angulema, l'Amanda i l'Emília foren destinades al camp de La Combeaux-Loups, als afores de la ciutat. Allò era un espai darrere La Fonerie, una fundació militar que havia estat en servei durant la Primera Guerra Mundial. Les condicions precàries provocaren alguns morts entre les dones i els vells del camp, i així recorda l'Àngel un episodi que passà a la seva mare: «Un dia la mare va anar a fer les seves necessitats a les rases destinades com a lavabos. Allí va caure entre la porqueria i sort de l'àvia sinó s'ofega perquè

---

27 ESCUER, Joan (edició del text a càrrec de Rosa Toran), *Memorias de un republicano español deportado al campo de Dachau*, Barcelona, Amical de Mauthausen y otros campos, 2007, p. 93-97.

28 IORDACHE, Luiza, «Españoles tras las alambradas. Republicanos en los campos franceses, nazis y soviéticos (1939-1956)», *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, n. extraordinari, 2019, p. 23.

no podia sortir ella sola. Després l'àvia, amb l'ajuda d'altres persones que li deixaren draps va netejar-la amb aigua.»²⁹

Mentrestant, des de la costa mediterrània el pare escrivia cartes a la seva muller i al seu fill, l'Àngel, que nasqué a l'hospital d'Angulema a l'octubre del 1939. I això li escrigué des de Sant Cebrià, el 7 de novembre del 1939: «Querido hijito de mi corazón. Por primera vez a ti me refiero, con el fin de que por tus pequeños ojitos puedas apreciar con carino que te que tu papá te tiene».³⁰

Però, tot i les penúries que vivia aquella pobra gent, molts testimonis d'aquella època indiquen que els francesos anaven el diumenge a la tarda a veure'ls, «a ver esos monstruos», i al final deien: «si son personas como nosotros».³¹ Tot i això, també sorgí la solidaritat de molts francesos i franceses que donaren mantes, roba, calçat, menjar... a aquella pobra gent que havia hagut de fugir de les seves cases entre la metralla dels avions de l'exèrcit franquista i els seus aliats feixistes.

I, paral·lelament al drama humà que es vivia en aquests camps, al món la tensió creixia i una nova guerra semblava propera. Aquella situació va fer que el govern francès comencés a prendre mesures al respecte d'aquells estrangers. El mariscal Pétain, que era l'ambaixador francès a Espanya, va donar tota classe de facilitats perquè els refugiats republicans tornessin al seu país, però el general Jordana, que en aquell moment era el ministre d'Afers Exteriors espanyol, va rebutjar totes les propostes per retornar aquells que ell anomenava «apàtrides».³²

Finalment, a l'abril del 1939 les autoritats de França prengueren la decisió que els republicans havien de prestar servei en interès de França. Així doncs, van néixer les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE), a més de la possibilitat d'allistament a la Legió Estrangera.

Mentre que una part dels espanyols varen formar part de les CTE per així poder sortir dels camps, alguns refugiats cansats del tracte que rebien en terres franceses van decidir tornar a casa. L'agost del 1939 la meitat del mig milió de refugiats que creuaren la frontera iniciaren el camí cap a

29 Entrevista a l'Àngel Veiga Martí, octubre del 2021.

30 Carta que l'Àngel Veiga Martí conserva a casa seva sobre aquell període. L'equip Rotspanier de la URV, i especialment l'autor d'aquest text, vol agrair a l'Àngel haver facilitat el seu testimoni.

31 ARMENGOU, Montse, BELIS, Ricard, *El comboi dels 927*, op.cit., p. 30.

32 CANDELAS DE LA FUENTE, Amparo, «El mariscal Petain, primer embajador de Francia ante el gobierno de Burgos», *Cuadernos de Historia Moderna y Contemporánea*, n. 8, 1987, p. 245.

Espanya.³³ Ara bé, la rebuda no fou l'esperada ja que, pel que fa a la violència contra els elements republicans, el final de la guerra no va suposar cap canvi, com ho demostren les paraules del tinent coronel Eduardo Álvarez Rementería, un falangista *camisa vieja*: «Son enemigos de España los que piden una amnistía dejando impunes los crímenes con nuestros hermanos. A los inductores, instigadores, dirigentes, murmuradores y sembradores de alarma, castigo ejemplar».³⁴ I si no foren jutjats o empresonats, patiren el rebuig d'una part de la població local que els assenyalava per la seva condició de refugiats.³⁵

Per tant, del mig milió dels refugiats, només quedaren a França uns dos-cents mil republicans, que de nou es tornarien a enfrontar al feixisme, en aquesta ocasió lluny de casa.

Abans de la Segona Guerra Mundial, estaven a les ordres del Ministeri de la Guerra francès uns 100.000 espanyols, dels quals, uns 10.000 s'enrolaren a la Legió Estrangera, mentre que entre 30.000 i 35.000 van treballar en indústries dedicades a la producció d'armament, mines o en tasques agrícoles, i altres foren enviats a construir defenses i a reforçar la Línia Maginot. Per tant, d'indesitjables i pàries, aquell grup de persones passaven a ser indispensables per a l'economia francesa.³⁶ Ara bé, la desconfiança, la discriminació i el menyspreu eren la tònica del comandament francès respecte als espanyols.³⁷

---

33 HERNÁNDEZ DE MIGUEL, Carlos, *Los últimos españoles de Mauthausen*, Barcelona, Penguin Random House Grupo Editorial, 2019, p. 64-65.

34 ESPINOSA, Francisco, *Por la sagrada Causa Nacional. Historias de un tiempo oscuro*, Barcelona, Crítica, 2021, p. 349.

35 Testimoni del Lluís Camps Marcelino, el meu pare, que em va explicar com fou la tornada al poble d'Alcover de la seva mare i la seva germana, després de veure com es moria un tiet —en Joan Marcelino, que era el dirigent de la UGT a Alcover— i una germana petita —la Concepció Camps— a la ciutat francesa de Pau, durant l'exili.

36 RAFANEAU-BOJ, Marie-Claude, *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*, Barcelona, Ediciones Omega, 1995, p. 219.

37 HERNÁNDEZ DE MIGUEL, Carlos, *Los últimos españoles de Mauthausen*, Barcelona, Penguin Random House Grupo Editorial, 2019, p. 68-69.

◆ La Segona Guerra Mundial i l'ocupació de França

L'1 de setembre del 1939 Alemanya ocupava Polònia i començava la Segona Guerra Mundial.

Davant de la invasió nazi de Polònia, la Gran Bretanya i França van declarar la guerra al Tercer Reich. Alemanya feia anys que es rearmava en tots els àmbits, especialment en les forces aèries, de manera que passà a ser la primera potència militar en aquell àmbit. Això els va permetre iniciar la «guerra llampec», que suposava una estreta relació entre totes les forces per trencar el front enemic i així permetre que les unitats cuirassades i motoritzades portessin la lluita a la rereguarda i, finalment, la infanteria reduís les bosses de resistència que quedessin.³⁸

A l'abril del 1940 els alemanys reprengueren la invasió d'altres estats com Noruega i Dinamarca. Després de la conquesta d'aquests països, els alemanys van centrar la seva mirada a l'oest, començant l'ofensiva el 10 de maig. Van conquerir Holanda i, posteriorment, Bèlgica i Luxemburg. Allò fou clau per al futur de França, i tothom assumia l'imminent atac de Hitler sobre el territori gal.

En la primera fase de la campanya l'exèrcit francès ja havia perdut 30 divisions i no podien comptar amb l'ajuda britànica, mentre que el modern armament alemany trencava qualsevol element de resistència. El 5 de juny començava l'ofensiva final i el 14 de juny la Wehrmacht entrava a París. Seguidament, el govern francès dimitia i assumia el poder el mariscal Pétain, que va sol·licitar l'armistici, mitjançant el govern espanyol.³⁹

Pel que fa als espanyols enquadrats a les CTE, com explicà en Joan Escuer a les seves memòries: «La fatalitat va voler que per a la majoria que portàvem 17 mesos refugiats a França la història es repetís. [...] El 18 de juny vam tenir l'ocasió d'escoltar per la ràdio BBC de Londres la crida que el general De Gaulle va llençar a la nació francesa: França ha perdut una batalla, però França no ha perdut la guerra».⁴⁰

Com el mateix Escuer comenta, el país no estava preparat per oferir resistència a l'investida nazi i molts soldats i comandaments per evitar ser capturats fugien, però el compromís antifeixista va fer que molts republicans decidissin resistir: «Nosaltres, els espanyols que estàvem a les CTE

38 ARTOLA, Ricardo, *La Segunda Guerra Mundial*, Madrid, Alianza Editorial, 1995, p. 19-21.

39 LIDDELL HART, Basil H., *Historia de la Segunda Guerra Mundial*, vol.1, Barcelona, Luis de Caralt Editor, 1972, p. 80-104.

40 ESCUER, Joan (edició del text a càrrec de Rosa Toran), *Memorias de un republicano español deportado al campo de Dachau*, Barcelona, Amical de Mauthausen y otros campos, 2007, p. 114.

militaritzats i que havíem lluitat contra el feixisme espanyol i contra els mateixos enemics de França, tampoc teníem cap interès que els exèrcits de Hitler ens agafessin.»⁴¹

En Joan Escuer explica això perquè en molts casos els republicans eren abandonats al camp de batalla mentre els francesos eren rescatats. Un exemple fou el de Dunkerque, on els anglesos evacuaren 225.000 britànics i 110.000 francesos, però es va impedir embarcar els espanyols, ja que no els consideraven membres de l'exèrcit francès, tot i els treballs realitzats i els esforços aportats. Molts d'ells van aconseguir fugir, mentre que d'altres, que treballaven en petites poblacions lluny del front, van haver-se d'amagar i tampoc van evitar ser capturats pels nazis.

◆ Capturats pel Tercer Reich

Després de l'ocupació nazi de França, el país va quedar dividit en dues parts: el nord, que fou ocupat pels alemanys, i el sud-est, on es va establir un govern col·laboracionista amb els nazis, presidit pel mariscal Pétain, amb seu a Vichy.⁴²

El nou règim presidit per Pétain, d'ideologia reaccionària, va significar la mort de la Tercera República, l'abolició del Congrés i del Senat, i la concentració dels poders en el cap de l'Estat.⁴³

El nou govern de la Tercera República, que aspirava a crear noves defenses arreu del territori i desenvolupar la indústria militar, va pensar una nova mesura per descongestionar els camps de refugiats del sud del país, que eren considerats molestos per una part de la població i costosos pel nou govern ultraconservador, per això el 27 de setembre del 1940 es van crear els Grups de Treballadors Estrangers (GTE). Mentre que el 1939, previ a l'esclat de la guerra, l'aportació dels treballadors estrangers va ser feta de manera urgent davant de la situació internacional, després de la derrota, la contribució dels refugiats a l'economia nacional fou vital atesa la manca de braços en el sector primari: calia tenir béns de primera necessitat davant

41 ESCUER, Joan (edició del text a càrrec de Rosa Toran), *Memorias de un republicano español deportado al campo de Dachau*, Barcelona, Amical de Mauthausen y otros campos, 2007, p. 114.

42 Per saber-ne més: PAXTON, Robert O., *La France de Vichy, 1940-1944*, París, Éditions du Seuil, 1997.

43 GAIDA, Peter, *Les «Groupes de travailleurs étrangers» (GTE) en France et en Afrique du Nord 1940-1944*, 2014, p. 72-74.

la mancança causada per la guerra i l'ocupació alemanya.⁴⁴ Però no només foren destinats a l'elaboració de productes, sinó que també treballaren en la reparació de camins, carreteres i altres infraestructures danyades.⁴⁵

D'altra banda, molts altres republicans tingueren un destí molt diferent. Els que formaven part dels CTE i que foren capturats durant l'ocupació nazi van ser enviats a camps de presoners (Stalags) i, posteriorment, deportats a camps de concentració d'Alemanya.⁴⁶

L'origen d'aquella mesura era que, a més de la partició del territori, l'acord entre el règim de Vichy i Hitler estipulava que França tenia l'obligació de lliurar a Alemanya els enemics del Reich. Els primers perjudicats per aquelles mesures foren els brigadistes internacionals germànics, però una interpretació àmplia d'aquella clàusula permetia incloure-hi els republicans espanyols, que en aquell moment eren considerats una molèstia per al règim de Vichy.⁴⁷

Ara bé, també cal citar el paper que tingué el règim franquista en la deportació de milers d'espanyols als camps de concentració nazis. Va fer un seguiment exhaustiu dels refugiats espanyols i mantenia un intercanvi d'informació constant amb els serveis de seguretat alemanys. De fet, va col·laborar amb la gendarmeria per detenir alguns dirigents republicans.⁴⁸

Espanya era un territori preuat per als dos bàndols per la seva posició estratègica: per als aliats per mantenir el país neutral i per a Alemanya per afegir-se a la guerra. El règim franquista es va oferir en diverses ocasions a entrar a la guerra,⁴⁹ però tot i la proximitat ideològica amb l'Alemanya nazi i la Itàlia feixista, la crítica situació econòmica d'Espanya no va permetre que s'unís a les potències de l'Eix, ja que Hitler no volia hipotecar la seva sort posant-la a mans d'un país que estava immers en una greu crisi després

---

44 ESTRADE, Paul, «Los Grupos de Trabajadores Españoles», ESTRADE, Paul, (dir.), *El trabajo forzado de los españoles en la Francia de Vichy. Los Grupos de Trabajadores Extranjeros en Corrèze (1940-1944)*, Madrid, UNED, 2017, p. 91.

45 GAIDA, Peter, *Camps de treball sous Vichy. Les «Groupes de travailleurs étrangers» (GTE) en France et en Afrique du Nord 1940-1944*, Peter Gaida, 2014, p. 229-230.

46 Egida León, Ángeles, «Republicanos españoles en la Francia de Vichy: mano de obra para el invasor», *Ayer*, n. 46, 2002, p. 199.

47 TORAN, ROSA, *Vida i mort dels republicans als camps nazis*, op. cit., p. 68-69.

48 HERNÁNDEZ DE MIGUEL, Carlos, *Los últimos españoles de Mauthausen*, op. cit., p. 187.

49 PRESTON, Paul, *Un pueblo traicionado. Corrupción, incompetencia política y división social*, Barcelona, Penguin Random House Grupo Editorial, 2019, p. 377-379.

de tres anys de guerra.⁵⁰ Ara bé, Alemanya va exigir el pagament del deute produït durant la Guerra Civil mitjançant l'entrega de matèries primeres com oli o permetent el contraban de narcòtics que provenien de l'Argentina.⁵¹ I tot i la no-belligerència espanyola, el govern de Madrid envià prop de 50.000 voluntaris a lluitar al front de l'Est amb la División Azul que es va unir a la Wehrmacht.⁵²

I pel que fa als milers d'espanyols que hi havia a França, el règim franquista i el seu ministre d'Afers Exteriors, Ramón Serrano Suñer, es van desentendre des del principi d'aquells que, com ja s'ha dit, foren considerats com a apàtrides. Els lliuraren a la sort de Hitler i, tot i que ja se sabia què passava en aquells inferns dels camps de concentració, no es feu res per salvar les vides de milers d'espanyols que foren utilitzats com a mà d'obra forçada pel Tercer Reich.⁵³ Malgrat tot, el franquisme sempre va dir que havia evitat que Espanya entrés a la Segona Guerra Mundial i que desconeixia el destí dels republicans en els camps de concentració nazis, tal com ho explicà Serrano Suñer a Montserrat Roig en una entrevista al juny del 1976.⁵⁴

Jacques Vernant, en la seva obra *El refugiado en el mundo de la postguerra*, va reflectir molt bé qui eren aquells republicans que fugiren de la dictadura el 1939: «Tot i que el refugiat potser sigui una criatura perseguida i ferida que ha de ser ajudada, és, al mateix temps, un estranger sense llaços amb el seu govern, un estrany sense cap dret, un ésser humà aïllat».⁵⁵

La majoria dels espanyols van ser enviats al camp de concentració de Mauthausen, situat prop de la ciutat austríaca de Linz. Aquells viatges en trens de bestiar començaren el 20 d'agost del 1940 a la ciutat d'Angulema.

Una de les famílies deportada fou la de l'Àngel Veiga López. El 3 de maig del 1939 la seva esposa, l'Amanda Martí, va escriure una carta al prefecte de la Charente per tal que deixessin venir, des de Sant Cebrià a Angulema, el seu marit, que, segons deia, estava malalt, «a fin de podernos reunir los familiares que en la hospitalaria Francia nos encontramos» invocant «el noble corazón de Vuestra Excelencia cuya vida Dios guarde muchos años para

50 MORENO JULIÀ, Xavier, *Hitler y Franco. Diplomacia en tiempos de guerra (1936-1945)*, Barcelona, Editorial Planeta, 2007, p. 95.

51 PRESTON, Paul, *Un pueblo traicionado*, op. cit., p. 377-379.

52 Per saber-ne més: MORENO JULIÀ, Xavier, *La División Azul. Sangre española en Rusia, 1941-1945*, Barcelona, Crítica, 2015.

53 ARMENGOU, Montse, BELIS, Ricard, *El comboi dels 927*, op. cit., p. 235-275.

54 ROIG, Montserrat, *Els catalans als camps nazis*, Barcelona, Edicions 62, 2003, p. 21-22.

55 Citat a: STEIN, Louis, *Más allá de la Muerte y del Exilio*, op. cit., p. 19.

bien de Francia».⁵⁶ Anteriorment, l'Amanda, embarassada, i la seva mare, l'Emília Martí, foren internades al camp d'Aubatterra, a 42 quilòmetres al sud d'Angulema.⁵⁷

Malgrat tot, la petició fou rebutjada i el 4 de gener del 1940 l'Àngel Veiga López era internat al camp d'Argelers, amb l'objectiu de ser enquadrat, al febrer, a la Companyia de Treballadors Estrangers n. 213.⁵⁸ Hi va estar fins que a mitjan 1940 va poder anar a Angulema amb la seva dona (l'Amanda), el seu fill (l'Àngel) i la seva sogra (l'Emília).

Quan la ciutat fou ocupada pels alemanys al juny del 1940, l'Àngel tenia permís per sortir del camp de Les Alliers per treballar per a les noves autoritats ocupants⁵⁹ fins a la nit del 19 d'agost, quan els soldats nazis i els gendarmes tancaren el camp perquè ningú en pogués sortir. El dia següent els soldats alemanys van portar 437 dones i nens i 490 homes, en total 927 espanyols,⁶⁰ a l'estació i els feren pujar a un tren, deixant enrere totes les pertinences, amb la idea, com els havia dit algun soldat, que anaven cap a la França lliure. Així arrencava un tren de bestiar poc més tard de les quatre de la tarda des de l'estació d'Angulema.⁶¹

Dins del vagó la gent veia com el tren avançava en direcció cap al nord del continent, i es van adonar que el viatge seria llarg. En aquell únic espai buscaven pel terra papers per poder-hi fer les necessitats i tirar-les per l'única obertura que tenien els vagons, i establien una zona per poder-hi orinar. I sense espai per estirar-se molts van passar les nits en blanc. Finalment, el 24 les portes s'obrien.⁶²

A la ciutat austríaca de Linz els soldats nazis van fer baixar els homes dels vagons entre crits, deixant les dones i els nens al tren. L'Àngel Veiga Martí explica la darrera vegada que el seu pare va veure la família: «El meu pare va agafar-me en braços i va pensar que si els alemanys el veien amb un

---

56 ARMENGOU, Montse, BELIS, Ricard, *El comboi dels 927, op.cit.*, p. 31-35.

57 Dades extretes de: <<https://www.entreprises-coloniales.fr/empire/Angouleme-Mauthausen.pdf>> (pàgina consultada el març del 2022).

58 Archive Départemental du Pyrénées-Orientales.

59 Entrevista a l'Àngel Veiga Martí, octubre del 2021.

60 Per poder accedir a una llista amb noms dels espanyols deportats, consulteu el treball realitzat per la Fondation per la mémoire de la déportation (FMD) i l'investigador Alain Léger: <<https://www.entreprises-coloniales.fr/empire/Angouleme-Mauthausen.pdf>>.

61 ARMENGOU, Montse, BELIS, Ricard, *El comboi dels 927, op. cit.*, p. 98-105.

62 *Ibidem*, p. 117.

nadó el deixarien quedar-se allí, però un cop van fer que em tornés en braços de la meva mare i va baixar del tren, mai més vam veure'l». ⁶³

De nou les portes van tornar-se a tancar i les dones i els fills observaren, per les esclertes del tren, els seus familiars per darrera vegada, i iniciaren un nou viatge que els duria fins a Irun, on hi arribarien l'1 de setembre del 1940. ⁶⁴ Allí, després d'una estona a l'estació, un soldat va obrir la porta, perquè havia sentit plors i crits, i va comprovar horroritzat un munt de dones i canalla amuntegats. En aquell moment començava una nova vida a l'Espanya de Franco per a aquelles 437 persones, com l'Àngel i la seva família, que tornaren a la Barcelona de postguerra, on no tenien res. Aquesta situació va fer que la seva mare, l'Amanda, s'hagués de sacrificar en llargues jornades de treball per treure un sou per a ells, mentre l'àvia el cuidava i li explicava què els havia succeït a l'exili. ⁶⁵

Pel que fa als 490 homes, foren destinats al camp de concentració de Mauthausen, a 14 quilòmetres de Linz. El camp fou inaugurat el 8 d'agost del 1938 i destinat a la producció de granit a partir de les pedreres de la zona. ⁶⁶ Els espanyols foren obligats a extreure i carregar pedres per construir el camp, ja que quan hi arribaren tot eren filferrades i construccions de fusta. Els republicans van construir tots els espais i equipaments de pedra.

L'Àngel Veiga va estar, primer, a Mauthausen i, després, el 24 de gener del 1941, fou enviat al subcamp de Gusen, a tres quilòmetres d'allí. Va treballar en aquella pedrera fins que el 23 de gener del 1942 moria a conseqüència d'una gangrena a les cames i per congelació. No fou fins al 1959 que la seva família de Madrid i de Barcelona va saber-ne el tràgic final. ⁶⁷

Finalment, un altre grup d'espanyols va passar a formar part de la Legió Estrangera lluitant en diversos punts de l'Imperi francès com Palestina o el nord i l'est d'Àfrica. ⁶⁸

---

63 Entrevista a l'Àngel Veiga Martí, octubre del 2021.

64 ARMENGOU, Montse, BELIS, Ricard, *El comboi dels 927*, Barcelona, Rosa dels Vents, 2005, p. 188.

65 Entrevista a l'Àngel Veiga Martí, octubre del 2021.

66 WACHSMANN, Nikolaus, *Kl. Historia de los campos de concentración nazis*, Barcelona, Crítica, 2015, p. 238-239.

67 Entrevista a l'Àngel Veiga Martí, octubre del 2021.

68 DREYFUS-ARMAND, GENOVIÈVE, «SPANISH REPUBLICANS EXILED IN FRANCE», BRENNEIS, Sara J., (ed.), *Spain, the Second World War, and the Holocaust. History and Representation*, Toronto, University of Toronto Press, 2020, p. 188-189.

◆ L'Organització Todt (OT)

El 1941 els alemanys iniciaven l'ofensiva més gran de tota la Segona Guerra Mundial per tal d'ocupar la Unió Soviètica: l'Operació Barba-roja.⁶⁹ Allò va significar que els esforços de guerra nazis es concentrassin al front oriental i, per tant, disminuïssin els efectius als territoris occidentals. Per evitar que els aliats aprofitessin aquella situació, Hitler va ordenar la construcció d'una monumental línia defensiva, d'uns 3.000 km, entre Hendaia i el cap Nord. Aquella fortificació seria coneguda com el Mur Atlàntic i tenia per objectiu convertir el front occidental en una fortalesa inexpugnable.⁷⁰

Per dur a terme aquella tasca es va utilitzar l'Organització Todt (OT), que acompanyava la Wehrmacht en les campanyes militars. L'OT va néixer el 1938 com una força paramilitar dirigida per Fritz Todt, dependent de l'Exèrcit alemany i dedicada a la construcció d'infraestructures, ja fossin civils o militars. Ara bé, fou durant la Segona Guerra Mundial que l'OT assumí un paper fonamental en l'edificació de defenses contra els aliats. Al febrer del 1942 Fritz Todt moria en un accident d'avió i l'OT era absorbida pel Ministeri de la Producció de Guerra dirigit per Albert Speer, arquitecte del Führer. En el context de la Batalla de Stalingrad, Speer va decretar que calia mobilitzar les economies dels països ocupats en favor del Tercer Reich per dur a terme una «guerra total».⁷¹

Fins a un milió i mig de persones varen ser mobilitzades per l'Organització Todt, entre voluntaris, treballadors forçats, presoners de guerra i deportats als camps de concentració.⁷² Els serveis secrets britànics van definir els treballs de la Todt com «l'obra més gran des de l'època romana».⁷³

En el cas de la construcció del Mur Atlàntic hi participaren unes 300.000 persones, majoritàriament voluntaris francesos, alemanys, belgues i holandesos pels alts salaris que ofería aquell organisme. En un principi els espanyols que hi participaren foren voluntaris que volien sortir dels camps

69 Per saber-ne més: MAWDSLEY, Evan, *Thunder in the East. The Nazi-Soviet War 1941-1945*, Londres, Bloomsbury Academic, 2016.

70 MUÑOZ SÁNCHEZ, Antonio, «La lucha de los antiguos trabajadores forzados españoles en el III Reich por ser reconocidos como víctimas del nazismo (1956-1972)», *Hispania Nova*, n. 19, any 2021, p. 331.

71 GAIDA, Peter, *L'Organisation Todt en France, 1940-1944*, Peter Gaida, 2016, p. 44.

72 MUÑOZ SÁNCHEZ, Antonio, «La lucha de los antiguos trabajadores forzados españoles en el III Reich por ser reconocidos como víctimas del nazismo (1956-1972)», *op. cit.*, p. 331.

73 SEIDLER, F.W., «L'Organisation Todt», *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale et des conflits contemporains*, any 34, abril de 1984, p. 33.

d'internament de la França lliure de Vichy i cobrar un salari. Ara bé, la situació va canviar el 1942 quan els alemanys exigiren més treballadors al govern de Pétain. Aquella ordre va provocar que fossin reclutats uns 40.000 espanyols que, contra la seva voluntat, foren enviats a la costa atlàntica francesa, principalment a les ciutats de Brest, An Oriant, Saint-Nazaire, La Rochelle i Bordeus, on la Todt construïa bases submarines.⁷⁴

A més, segons el *Handbook of Organisation Todt*, publicat el 1945, també hi hagueren espanyols als quals havien permès sortir de les presons franquistes per anar a treballar a la indústria de guerra alemanya, com també espanyols que havien emigrat d'Espanya i que havien entrat a treballar voluntàriament a l'OT.⁷⁵

Majoritàriament, però, els espanyols que en formaren part van ser els capturats contra la seva voluntat per part de la gendarmeria o la Gestapo. Un d'aquests fou l'Agustí Maigí, que estava a la població de La Croseta treballant al bosc que hi havia a prop del poble agafant fusta per fer-ne carbó, fins que aparegueren els nazis al poble: «Un dia, de sobte, van aparèixer els gendarmes perquè hi havia un acord amb Franco d'agafar els refugiats provinents d'Espanya i posar-los a treballar en organitzacions i empreses alemanyes.»⁷⁶ Quan la família de l'Agustí i altres veïns del poble van veure l'arribada dels soldats van agafar una gran roca situada en un marge i la tiraren a la carretera per impedir que poguessin accedir a la població. Allò va fer que el pas estigués bloquejat durant uns dies, fins que els alemanys van poder entrar i, com a venjança, s'endugueren tots els homes de la zona. En el cas de l'Agustí Maigí, fou enviat a treballar a una empresa de la Todt a la badia d'Arcaishon per construir defenses a la vora del mar Atlàntic.⁷⁷

Anys més tard, en una entrevista per al *Diario de Tarragona*, el vendrellenc Pedro Soler Badell, que fou enviat a treballar a la Todt al novembre del 1942,⁷⁸ explicava quines eren les condicions amb què es van trobar: «Nos utilizaban como conejos de indias alimentándonos deficientemente y so-

74 MUÑOZ SÁNCHEZ, Antonio, «La lucha de los antiguos trabajadores forzados españoles en el III Reich por ser reconocidos como víctimas del nazismo (1956-1972)», *op.cit.*, p. 332.

75 *Handbook of the Organisation Todt*, Londres, 1945, p. 178.

76 FERRANDO, Montse, *Memòria d'Agustí Maigí Ferré. Exili familiar i treball forçat per l'Alemanya nazi*, treball de recerca de batxillerat realitzat el 2021, p. 47. L'equip del projecte Rotspanier vol agrair a la Montse i a la família Maigí Ferré tota la seva ajuda.

77 FERRANDO, Montse, *Memòria d'Agustí Maigí Ferré. Exili familiar i treball forçat per l'Alemanya nazi*, *op. cit.*, p. 47-48.

78 <<https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/?#/result/deportats/140>>.

metiéndonos a trabajos forzados para comprobar por cuánto tiempo podíamos sobrevivir.»⁷⁹

Com que els espanyols eren considerats apàtrides, eren reclutats per la força pel govern francès i enviats als camps de la Todt.⁸⁰ Altres també eren enviats a les costes atlàntiques després de ser detinguts per col·laborar amb la Resistència.

Després de l'ocupació al juny del 1940, una part de la població es va començar a organitzar per crear un moviment de resistència contra els nazis. El gran gruix de la gent se sentia humiliada per la ràpida derrota, però satisfeta perquè l'armistici evitaria els morts que van produir-se durant la Primera Guerra Mundial.⁸¹

En aquest moviment incipient de a l'inici de la Resistència, tingueren un paper molt important els exiliats espanyols, que, tot i les condicions que van viure des del 1939, no dubtaren a agafar les armes contra el feixisme. Molts d'ells s'organitzaren en xarxes per ajudar en la lluita,⁸² com l'Edmon Gimeno i la seva família, que convertiren la seva llar en un punt de trobada d'exiliats i resistents. Mentre els combatents dormien, el seu pare feia vigilància; la seva mare els arreglava la roba i els donava menjar.⁸³

A la França lliure els militants comunistes i anarquistes espanyols crearen estructures polítiques clandestines en els GTE. Hi feien propaganda, sobretot a partir de les victòries soviètiques al front de l'Est, i hi tenien, fins i tot, cèl·lules dedicades a la lluita armada, que sorgiren a partir de l'ocupació alemanya de la França de Vichy l'11 de novembre del 1942.⁸⁴

Un altre cas fou el d'en Joaquín Cid Pasanau, nascut a Benifallet el 1898 i militant del Partit Sindicalista. Durant la Guerra Civil va anar a lluitar com a voluntari al front d'Aragó el 1936 i va col·laborar a crear el Comitè Català d'Ajuda a Euskadi el 1937. El 1939 creuava la frontera i, més tard, ho va fer la

---

79 ENCUESTRA, M. Pilar, «Hay que estar vigilante ante la amenaza ultra», *Diario de Tarragona*, 17/02/9184, p. 4.

80 *Handbook of the Organisation Todt*, Londres, 1945, p. 178-179.

81 GILDEA, Robert, *Combatientes en la sombra. La historia definitiva de la Resistencia francesa*, Barcelona, Penguin Random House, 2016, p. 37-39.

82 Per saber-ne més: MESQUIDA, Evelyn, *Y ahora, volved a vuestras casas. Republicanos españoles en la Resistencia francesa*, Barcelona, Penguin Random House, 2020.

83 GIMENO FONT, Edmon, *Buchenwald, Dora, Bergen-Belsen. Vivències d'un deportat*, Barcelona, Amical de de Mauthausen i altres camps, 2007, p. 27-28.

84 ORTIZ, Jean, *Rojos: la gesta de los guerrilleros españoles en Francia*, Caracas, Fundación Editorial El perro y la rana, 2012, p. 27.

seva dona, la Luisa, i les seves dues filles; es reuniren tots a Besiers (ciutat on ja havia viscut el 1924, quan es va haver d'exiliar per la dictadura de Primo de Rivera).⁸⁵

Entre els anys 1940 i 1942 fou detingut diverses vegades per la gendarmeria per la seva activitat política, que el feia estar en contacte amb l'antifranquisme basc. Arran d'això el 27 de desembre fou arrestat i tancat a la presó de Besiers, des d'on fou enviat al camp d'internament de Vernet, on romandrà fins al 27 de maig del 1944, quan va ser requisat per l'Organització Todt i enviat a les illes Anglonormandes.⁸⁶

Aquelles tres illes de sobirania britànica foren ocupades pels nazis al juny del 1940 i restaren sota sobirania alemanya fins al maig del 1945. Per poder fer front a l'enemic anglès, la Todt hi va construir una fortalesa de dics, trinxeres, búnquers, túnels i, fins i tot, hospitals subterranis.⁸⁷ Les condicions de treball eren molt dures per als interns, entre els quals hi havia els espanyols, que portaven un braçalet amb les lletres RS (Rotspanier).⁸⁸ La falta d'aigua potable comportava tot tipus de malalties, com el tifus, i els cadàvers, segons els testimonis, eren tirats al mar —on eren devorats pels peixos, com taurons, o per llagostes—, mentre que altres eren tirats a les formigoneres per ser dissolts al morter.⁸⁹ Les grans quantitats de ciment utilitzades provocaven una gran polseguera, que comportava greus infeccions pulmonars a molts dels presoners, que havien de treballar en jornades de fins a quinze hores i estaven mal alimentats, ja que la ració era normal-

---

85 MARGALEF CASTILLO, Mireia, *Quatre benifalletencs als camps nazis*, treball de recerca de batxillerat, 2021, p. 50-54. L'equip del projecte Rotspanier vol agrair a la Mireia la cessió del seu treball per conèixer la història d'en Joaquín Cid.

86 GIMÉNEZ, Sergio, «Joaquín Cid Pasanau, un sindicalista benifalletenc al camp de concentració nazi de Nordeney», extret de: <<https://serhistorico.net/2020/12/29/joaquim-cid-un-sindicalista-catala-als-camps-de-concentracio-del-nazisme/>> (pàgina consultada el gener del 2022).

87 CRESPO, Martí, *Esclavos de Hitler. Republicanos en los campos nazis del Canal de la Mancha*, Barcelona, UOC, 2014, p. 11-12.

88 Rotspanier era com els nazis anomenaven els republicans de manera despectiva. La traducció literal seria: «espanyol roig».

89 PONS PRADES, Eduardo, *Morir por la libertad. Españoles en los campos de exterminio nazis*, Madrid, Ediciones VOSA, 1995, p. 172-173.

ment una sopa.⁹⁰ Per sobreviure en aquelles illes la clau era la solidaritat entre els presoners, que compartien el menjar o qualsevol matèria primera.⁹¹

Ara bé, les condicions variaven segons el lloc on eren internats. En Ventura Ferré Cesari (Alcover, 1902–1987) fou capturat pels alemanys el 1942 i quan li preguntaren què sabia fer ell va respondre en francès un dels pocs noms d'ofici que coneixia en aquella llengua: fuster. Després d'això els nazis l'enviaren a Brest, on tot i ser un treballador forçat, les condicions laborals i el menjar no eren tan dolents com en altres llocs.⁹²

Fou el cas, també, de l'Agustí Maigí, que juntament amb un altre company es va escapar d'Arcaishon per anar a Bordeus. Allí van conèixer un alemany que parlava català perquè des de ben petit havia viscut a Barcelona: José María Otto Warncke.⁹³

Nascut a Hamburg el 1897, vivia a Barcelona des del 1916. A la capital catalana va treballar com a comercial de productes farmacèutics i va col·laborar amb el consolat alemany fins al 1933, quan Hitler va arribar al poder i no va acceptar l'encàrrec de difondre propaganda nacionalsocialista. Durant la Guerra Civil es va allistar com a voluntari a l'Exèrcit Popular i va arribar a ser comandant d'un batalló de la CNT al front d'Aragó.

A l'exili, el 1941 va convèncer els dirigents de la Todt que ell podia ser-los útil com a enllaç amb la mà d'obra republicana, ja que en coneixia la llengua.⁹⁴ «Papa» Otto, com el coneixien, va donar una feina a l'Agustí en un taller de fusteria. A més, l'Agustí va ser intern a la caserna Niel, on les condicions de vida eren molt més bones que en altres espais similars. Després, l'Agustí Maigí va començar a treballar en una oficina fent els plànols dels encofrats de la costa de Normandia.⁹⁵

Un dels que s'aprofità de les condicions que existien al Lager Otto fou el tarragoní Francesc Blanch, que treballava com a serraller a la Companyia Iven i fou traslladat a Bordeus per ser sanitari a la caserna Niel. Allí va col·la-

---

90 CRESPO, Martí, *Esclavos de Hitler. Republicanos en los campos nazis del Canal de la Mancha*, op. cit., p. 39-40.

91 DALMAU, John (Joan), *Slave Worker in the Channel Islands*, p. 8.

92 Entrevista a la Maria Ferré, filla d'en Ventura Ferré Cesari, 21/03/2022.

93 FERRANDO, Montse, *Memòria d'Agustí Maigí Ferré. Exili familiar i treball forçat per l'Alemanya nazi*, treball de recerca de batxillerat realitzat el 2021, p. 52.

94 SEGURA, Cristian, «Un reclutador de españoles en los campos nazis», *El País*, 29/04/2018, p. 30.

95 FERRANDO, Montse, *Memòria d'Agustí Maigí Ferré. Exili familiar i treball forçat per l'Alemanya nazi*, treball de recerca de batxillerat realitzat el 2021, p. 52-56.

borar amb la Resistència, concretament amb les Forces Franceses Interiors, com a preparador de farmàcia.⁹⁶

Els comunistes espanyols del PCE, davant les crides d'Otto Warncke, anaven on hi havia les aglomeracions de gent que volien treballar-hi per repartir propaganda contra ell i la Todt, acusant Warncke de col·laboracionista.⁹⁷

A més, altres Rotspanier patiren, com en altres llocs, les humiliacions dels nazis, com va fer saber un reusenc, en C. Martí, que va enviar una carta a Montserrat Roig el 1973 on explicava que ell havia vist com un soldat alemany va obligar un espanyol a menjar-se els seus propis fems.⁹⁸ Per denunciar aquelles condicions uns 1.500 espanyols van fer una vaga.⁹⁹

◆ Treball forçat als camps nazis i l'alliberament

Al desembre del 1943 la policia francesa detenia l'Edmon Gimeno, acusat de col·laborar amb la Resistència, i l'enviaren a un camp de concentració de la regió de Tolosa. Després el van enviar a Calais per formar part de l'Organització Todt. A la costa atlàntica va trobar-se amb un antic amic del seu pare, membre actiu de la Resistència, que els va explicar que tant ell com els seus companys anirien a treballar pels nazis fent defenses contra els aliats,¹⁰⁰ tot i això: «La consigna era clara no col·laborar en cap cas amb l'esforç bèl·lic dels germànics»; per tant, tant l'Edmon com els seus companys només tenien dues opcions: quedar-se i anar a realitzar fortificacions a la costa o fugir. Aquell home els va donar les direccions d'alguns exiliats que els donarien cobertura i que els facilitarien l'enllaç amb la Resistència. Així fou com, durant la nit, aprofitant la foscor s'escaparen. Però al cap de dos dies, la Gestapo va detenir tot el grup en un tren per no portar documentació.

---

96 MIRÓ, M. Isabel, SUGRANYES, Josep, «Biografia de Francesc Blanch Bosch (Tarragona, 1907–Bordeus, 1996). De mestre a Torredembarra als camps de treball alemanys a França», *Reculls de Treball*, 10, p. 96-97.

97 CASTRO, Nieves, *Una vida para un ideal*, Madrid, Ediciones de la Torre, 1981.

98 ROIG, Montserrat, *Els catalans*, op.cit., p. 117-118.

99 SANTOS-SAINZ, Maria, GUILLEMETAUD, François, *Les Espagnols à Bourdeaux et en Aquitaine*, Bordeus, Les Éditions Sud-Ouest, 2006. p. 270.

100 SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria, *Revolució i esperança. Els últims testimonis de la Guerra Civil*, op.cit., p. 37.

Després d'un judici ràpid, del camp de concentració de Compiègne fou deportat a Buchenwald.¹⁰¹ L'Edmon recorda com el poble alemany que admirava el va rebre enmig d'insults perquè era un Rotspanier: «La Gestapo ens va detenir i ens va dur a la presó preventiva de Biarritz. Després, pistola en mà, ens va portar al fort de Ha de Bordeus, i d'allí, amb tren fins a l'estació de Weimar. Quan es van obrir les portes del vagó, la gent, en veure'ns despullats i que érem enemics, adversaris, van començar a insultar-nos i a tirar-nos coses. Quina situació tan tràgica que un país tan culte, el país de Goethe, de Thomas Mann..., actués d'aquella manera.»¹⁰²

Molts republicans aprofitaven qualsevol oportunitat per fugir. Ara bé, mentre en Maigí va poder arribar a Bordeus i ser intern dels camps d'Otto Warncke, altres foren detinguts i empresonats, com també fou el cas de l'Andreu Mauri Moliné (el Perelló, 1899 – camp de concentració de Neuengamme, 1945), que s'escapà de la Todt, però fou detingut, enviat a Compiègne i deportat a un camp de concentració. En el cas de l'Andreu Mauri Moliné, el de Buchenwald.¹⁰³

En els camps, «a poc a poc els nostres deportats han de deixar d'ésser homes. Comencen a ser menys que els animals, un número i prou, comencen a ésser no res. La transformació no és gaire lenta. El paisatge, l'escenari, els comparses, el vestuari, els sons, els llums, el decorat, tot és a punt per a la seva metamorfosi».¹⁰⁴

Encara que no era el seu objectiu fundacional, el treball forçat es va convertir en un element clau del sistema dels Konzentrationslager. El 1937 una prestigiosa enciclopèdia alemanya publicava que en els camps de concentració de les SS els presos es distribuïen per grups i «s'esperava d'ells que fessin algun treball útil».¹⁰⁵ I, a causa de l'evolució de la guerra al front oriental, on els nazis no es movien tan fàcilment ni eren tan ràpids com es pensaven, es va prendre la decisió de reorientar les funcions dels camps de concentració cap al pla econòmic. Per això sorgiren diversos subcamps que

---

101 GIMENO FONT, Edmon, *Buchenwald, Dora, Bergen-Belsen. Vivències d'un deportat*, op.cit., p. 30-44.

102 SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria, *Revolució i esperança. Els últims testimonis de la Guerra Civil*, op.cit., p. 36.

103 Informació extreta del Banc de la Memòria fet per la Generalitat de Catalunya i l'Amical de Mauthausen: <<https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/?#/result/deportats/1490>>.

104 ROIG, Montserrat, *Els catalans als camps nazis*, op.cit., p. 223.

105 WACHSMANN, Nikolaus, *Kl. Historia de los campos de concentración nazis*, op.cit., p. 183.

depenien de les instal·lacions prèvies a la guerra.¹⁰⁶ Per tant, calia assegurar la supervivència dels presoners, i més tenint en compte que a Mauthausen les taxes de mortalitat foren elevadíssimes entre els anys 1940-1942.¹⁰⁷ I un d'ells fou, com hem dit anteriorment, l'Àngel Veiga López, que va morir a causa del treball a la pedrera. S'havien de pujar les 140 escales inicials, carregats de pedra, entre deu i dotze vegades al dia; fet que, juntament amb les condicions climàtiques, eren mortals. I els que no podien seguir el ritme, com l'Àngel, eren enviats a Gusen o a Hartheim per ser exterminats.¹⁰⁸

A partir de l'any 1942 se sistematitzà el mètode de la deportació. Per una banda, per aconseguir l'extermini dels jueus d'Europa i, per l'altra, per mobilitzar mà d'obra, tot i també ser conduïts, mitjançant el treball, a la mort.¹⁰⁹ Alguns autors indiquen que els treballadors forçats estrangers arribaren als 12 i 12,5 milions.¹¹⁰

Primo Levi va descriure com era la deshumanització dels camps: «Nosaltres no ens hem de convertir en animals; que tot i això, en aquest lloc es pot sobreviure, i per aconseguir-ho s'ha de voler sobreviure, per explicar-ho per a donar-ne testimoni.»¹¹¹

Per això, un dels factors clau per a la supervivència era la solidaritat.¹¹² Ara bé, per dur-la a terme calia organització i extrema vigilància per no ser descoberts per les SS o pels delinqüents tancats als camps que col·laboraven amb els nazis.¹¹³

---

106 WINGEATE PIKE, David, *Espanyoles en el Holocausto*, Barcelona, Penguin Random House, 2015, p. 53-54.

107 CHECA, Sandra, DEL RÍO, Àngel, MARTÍN, Ricardo, *Andaluces en los campos de Mauthausen*, Sevilla, Centro de Estudios Andaluces, 2006, p. 30-31.

108 HERNÁNDEZ DE MIGUEL, Carlos, *Los últimos españoles de Mauthausen*, op.cit., p. 163.

109 TORAN, Rosa, *Vida i mort dels republicans als camps nazis*, op.cit., p. 109.

110 SPOERER, Mark, «Forced Labor under the Nazi Regime: Recent Findings and an Agenda for Future Research», Rathkolb, Oliver, (ed.), *Revisiting the National Socialist Legacy. Coming to terms with the Forced Labor, Expropriation, Compensation and Restitution*, Nova Jersey, Transaction Publishers, 2004, p. 77.

111 LEVI, Primo, *Si esto es un hombre*, Barcelona, Edicions 62, 2019, p. 64.

112 VILANOVA, Mercedes, «Work, Repression and Death after the Spanish Civil War», VON PLATO, Alexander, LEH, Almut, THONFELD, Christoph, (ed.), *Hitler's Slaves. Life Stories and Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe*, Oxford, Berghahn Books, 2010, p. 43.

113 Citat a: *Republicanos españoles en Sachsenhausen*, extret de: <<https://amical-mauthausen.org/wp-content/uploads/2021/03/Sachsenhausen.pdf>> (consultat el febrer del 2022).

El 1943 en Pere Solé era deportat a Mauthausen, on també va treballar a les pedreres fins que fou alliberat el 1945.¹¹⁴ El 1944 eren deportats a diversos camps de concentració en Joan Escuer, l'Edmon Gimeno i l'Andreu Mauri.

En Joan Escuer va ser enviat al camp de concentració de Dachau, a 15 km al nord-est de Munic, i, després d'una breu estada allí, fou destinat al Kommando Allach, proper a Dachau, on havien de fer peces per als avions alemanys. La feina era molt dura, treballaven 12 hores diàries amb una petita pausa de 30 minuts per prendre una mica de sopa. Posteriorment, al juliol del 1944, de nou fou traslladat aquest cop a Merzigchen (la denominació francesa de Santa Maria de les Mines), capital de l'Alt Rin, la regió de l'Alsàcia que els alemanys s'havien annexionat durant la Segona Guerra Mundial. Dins d'un túnel, per evitar les destrosses de l'aviació aliada, van treballar en una fàbrica de motors d'avions de guerra, fins a l'1 d'octubre del 1944.

De nou, fou retornat al Kommando Allach on, a causa d'haver perdut la meitat del pes que tenia des que havia arribat als camps de concentració, fou internat a la infermeria, i després fou destinat a cobrir les fàbriques amb sacs de ciment armat per protegir-les dels possibles bombardejos.¹¹⁵ Finalment, el 2 de maig del 1945 tant ell com els seus companys albiraren un nou horitzó: «Por haber recobrado la tan esperada libertad y volver a gozar de nuevo de la dignidad humana. Aquel 2 de mayo fue como si volviéramos a nacer.»¹¹⁶

L'Edmon Gimeno fou deportat al camp de concentració alemany de Buchenwald, situat a la regió de Turíngia, al gener del 1944, des de Compiègne, juntament amb altres republicans espanyols que havien estat capturats pels nazis lluitant a la Resistència.¹¹⁷ Durant el temps a Buchenwald, una vintena de dies, va treballar a la pedrera. D'aquella experiència en va parlar amb Montserrat Roig, a qui relatà la gana que passaven: «Ens col·locaven més a baix que les bèsties, la gana que ens imposaven ens feia perdre la noció de la dignitat humana. Quan anàvem a treballar, arrencàvem l'herba de la vora del camí i ens la menjàvem, sempre amb l'ull vigilant que no ens veiessin els guàrdies i els Kapos.»¹¹⁸

114 Extret de: <<https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/?#/result/deportats/140>>.

115 BENEDICTO, Benjamí, TRESSERRAS, Francesc, *Joan Escuer. Biografia d'un deportat a Dachau*, Barcelona, Viena Edicions, 2003, p. 105-112.

116 ESCUER, Joan (edició del text a càrrec de Rosa Toran), *Memorias de un republicano español deportado al campo de Dachau*, Barcelona, Amical de Mauthausen y otros campos, 2007, p. 209.

117 ROIG, Montserrat, *Els catalans als camps nazis, op.cit.*, p. 204.

118 *Ibidem*, p. 255-256.

Després fou traslladat al camp de Dora, que solament comptava amb uns mesos d'existència, on va treballar als túnels, que és on hi havia la fàbrica. Finalment, mitjançant un tren amb vagons descoberts, va ser enviat a Bergen-Belsen, on va patir unes condicions espantoses fins que fou alliberat el 15 d'abril del 1945.¹¹⁹

En Joan Mestres,¹²⁰ com molts altres membres de la Resistència, fou detingut el 1943, tancat a la presó del fort de Ha a Bordeus, previ pas a Compiègne, darrera parada en terres franceses abans d'anar al camp de concentració de Sachsenhausen. Quan van arribar-hi el comandant del camp els va fer un discurs en què els va dir que allò no era un sanatori i «que serien redimits dels seus ideals pel treball i l'honradesa, per ser convertits en homes dignes immunitzats dels malignes gèrmens de la democràcia i el comunisme bàrbar».¹²¹ A aquell camp al nord de Berlín va ser destinat al Kommando Heinkel, el més important que depenia de Sachsenhausen i que tenia com a finalitat treballar en una fàbrica construint avions ràpids per bombardejar a baixa altura.¹²² Allí hi va estar durant dos anys, fins que el darrer dia a l'infern del camp en Joan Mestres explica la humiliació que patiren: «Amb la complicitat de les SS, es van personar en el lloc on treballàvem un grup format per 40 nens i nenes, d'edats entre els 8 i els 14 anys. Les SS ens van obligar a treure les gorres perquè els nens i nenes es divertissin tirant-nos pedres als nostres caps afaitats, com si ninots de fira fóssim. En arribar a la colònia ens van fer passar per un carrer estret; les finestres i les portes estaven plenes de curiosos, particularment dones. Les SS van deixar anar els gossos, que ens van destrossar els pantalons quedant descoberts els nostres empobrits sexes, provocant riures i crits dels civils que contemplaven l'espectacle.»¹²³

---

119 GIMENO FONT, Edmon, *Buchenwald, Dora, Bergen-Belsen. Vivències d'un deportat*, op. cit., p. 69-163.

120 Per saber-ne més: MESTRES REBULL, Joan, *En honor a la commemoració del 40 Aniversario del fin de la Segunda Guerra Mundial y la liberación de los campos de exterminio nazis*, Barcelona, Amical de Mauthausen y otros campos, 2002.

121 Citat a: ANTA FÉLEZ, José Luis, «Moral y cotidianidad en los campos de concentración del nazismo», *Athenea Digital*, n. 6, tardor de 2004, p. 4.

122 Citat a: *Republicanos españoles en Sachsenhausen*, extret de: <<https://amical-mauthausen.org/wp-content/uploads/2021/03/Sachsenhausen.pdf>> (consultat el febrer del 2022).

123 Citat a: *Republicanos españoles en Sachsenhausen*, extret de: <<https://amical-mauthausen.org/wp-content/uploads/2021/03/Sachsenhausen.pdf>> (consultat el febrer del 2022).

Entre el 20 i el 22 d'abril foren evacuats en una llarga marxa, que titllaren com la «marxa de la mort», i el pres que no podia més es posava a un costat i l'SS el matava, com també els que no podien aixecar-se al matí.

El camp central va ser alliberat el 21 d'abril, però en Joan i uns amics seus no tenien aquesta notícia i la nit del 4 de maig del 1945 decidiren fugir. Sabien que les tropes aliades eren a prop i van aconseguir, finalment, ser lliures.¹²⁴

◆ Ravensbrück, el camp de les dones i l'empresa Siemens

El 1975, en una assemblea de deportats, la Neus Català va conèixer Montserrat Roig, que estava fent el seu llibre, però només havia entrevistat homes. Quan va sentir una deportada parlant en català va quedar molt sorpresa; va descobrir una nova realitat: la de les deportades, que la Neus Català va definir com «les oblidades dels oblidats».¹²⁵

La primera dona que va acabar en un camp nazi fou l'asturiana Olvido Fanjul, de Gijón. El 26 de març del 1943 els nazis la van treure de la presó de Tallin on es trobava per deportar-la a Ravensbrück. Es convertia, així, en la primera espanyola, de les quatre-centes que foren internades a aquell camp, situat a uns 90 km al nord de Berlín.

L'Olvido va néixer a Gijón el 1910 i el 23 de setembre del 1937 va marxar a Rússia en un vaixell amb 1.100 nens, els coneguts com a «nens de Rússia», que es van establir a Puškin. Allí va conèixer un jove rus, en Dimitri, de qui es va quedar embarassada, però la història va canviar amb la invasió nazi de la Unió Soviètica el 1941.

Durant el setge de Leningrad es va decidir evacuar els nens. L'Olvido Fanjul va voler quedar-se a la ciutat, on va ser detinguda. Els nazis la van enviar a Tallin; allí va trobar-se cara a cara amb el general Agustín Muñoz Grandes, cap de la División Azul, que no va fer res per evitar el seu tràgic destí. Durant l'any empresonada va tenir un fill, a qui va posar Dimitri, com el seu pare, però al cap de tres mesos li van prendre sota el pretext d'haver de posar-se al servei de Hitler. Mai més es va recuperar d'aquella tragèdia.

Finalment, fou deportada a Ravensbrück. Les companyes del camp ajudaren l'Olvido a tirar endavant i poder aguantar el maltractament i el tre-

---

124 Informació extreta del Facebook de l'Amical de Mauthausen: <https://m.facebook.com/amauthausen/photos/a.284085114946030/3095692627118584/?type=3&source=57&__tn__=EH-R> (pàgina consultada el febrer del 2022).

125 Explicació de la Neus Català en una entrevista del 2013.

MERINO, Olga, «Neus Català: Vam ser les oblidades dels oblidats», *El Periódico*, 13/04/2013.

ball esclau del camp. Com que fou deportada des de Rússia, en els arxius comptava com a russa i no com a espanyola, per això el seu cas va estar molts anys oblidat.¹²⁶

El camp de Ravensbrück, situat al costat del poble alemany de Fürstenberg, va ser inaugurat oficialment el 1939. Amb sis anys en funcionament, va arribar a tenir un total de 132.000 dones i nens, 20.000 homes o 1.000 noies adolescents, de més de quaranta nacions diferents.¹²⁷

A Ravensbrück les deportades també treballaven fent material bèl·lic per a l'exèrcit nazi. Una d'aquestes empreses era la Siemens, que es dedicava a fer bombes per a la Luftwaffe, les forces aèries alemanyes.¹²⁸ Les condicions de treball eren infrahumanes, les jornades podien arribar a les 16 hores i, mentre els obrers de la ciutat treballaven amb protecció, com lents per soldar, les deportades havien de fer-ho sense poder-se protegir, fent que moltes acabessin perdent visió o els quedés afectada l'oïda.¹²⁹

En el cas de la Neus Català,¹³⁰ fou obligada a fer diverses feines com portar sacs de sorra amunt i avall o assecar els pantans en ple hivern, per treure'n la torba negra amb les mans i fer rajoles.¹³¹

Però la Neus Català no fou l'única dona de la província que fou deportada a Ravensbrück, ja que el 1944 també hi va ser deportada la Maria Roques (la Galera, 1895).

La Maria fou detinguda i empresonada a Compiègne el 1944, allí —com la Neus— hi degué arribar per col·laborar amb la Resistència, motiu pel qual segurament també fou torturada. El 3 de febrer del 1944 arribava a Ravensbrück i, posteriorment, fou traslladada a Neuengamme, a un comando per

---

126 ÁLVAREZ, Mónica G., *Noche y niebla en los campos nazis. Historias heroicas de españolas que sobrevivieron al horror*, Barcelona, Editorial Planeta, 2021, p. 23-47.

127 ARMENGOU, Montse, BELIS, Ricard, *Ravensbrück, l'infern de les dones*, Barcelona, Angle Editorial, 2007, p. 25-29.

128 SAIDEL, Rochelle G., *The Jewish Women of Ravensbrück Concentration Camp*, WInconsin, The University of WInconsin Press, 2006, p. 95.

129 ÁLVAREZ, Mónica G., *Noche y niebla en los campos nazis. Historias heroicas de españolas que sobrevivieron al horror*, op. cit., p. 31-32.

130 Sobre la Neus Català i la seva història es pot llegir: MARTÍ, Carme, *Un cel de plom*, Badalona, Ara Llibres, 2012, o es pot consultar l'entrevista que Montserrat Roig li va fer el 1978 i que es pot trobar a: <<https://www.rtve.es/play/videos/personatges/arxiu-tve-catalunya-personatges-neus-catala/3259171/>>.

131 ARMENGOU, Montse, BELIS, Ricard, *Ravensbrück, l'infern de les dones*, Barcelona, Angle Editorial, 2007, p. 69-71.

a dones que es va crear a l'agost del 1944. A Neuengamme foren obligades a treballar en la construcció de fàbriques subterrànies per a la producció d'armament. Finalment, l'1 de maig del 1945 fou alliberada.¹³² La Maria estava casada i tenia tres fills, però mai més va tornar a la Galera.

◆ Començar una nova vida lluny de casa

Al juliol del 1944 l'exèrcit soviètic alliberava el primer camp d'extermini nazi, el de Majdanek, prop de la ciutat polonesa de Lublín. Després d'aquest, els diversos exèrcits aliats descobriren els crims que es van cometre en les diverses instal·lacions, on assassinaren brutalment milers de persones. Quan les imatges van començar a aparèixer a la premsa, l'opinió mundial va veure els bombardejos aliats sobre les ciutats alemanyes com una necessitat per aconseguir la rendició incondicional d'aquells criminals.¹³³

Després de ser alliberats, tant els tarragonins que foren enquadrats a la Todt com els deportats, es quedaren a França per recuperar-se físicament. Més tard, mentre que a Alemanya i a Itàlia el nazisme i el feixisme foren derrotats, a Espanya el dictador Franco seguia al poder: «Tots se n'anaven a casa, menys nosaltres».¹³⁴

Els republicans eren considerats apàtrides, per això el futur que tenien per davant era totalment incert. Després de l'alliberament, el govern francès es va fer càrrec dels espanyols, pressionat pels francesos deportats i l'opinió pública.¹³⁵ Molts es van quedar al país veí perquè no volien, encara, tornar a casa seva, i no ho feren fins molts anys més tard. Alguns des de ben aviat retornaren a la seva militància política, com el cas del treballador de la Todt que fou president del Comitè de Milícies Antifeixistes, l'Andreu Pàmies, que al novembre de 1944 fou elegit president del comitè local d'ERC de Lesinhan de las Corbières.¹³⁶ Ara bé, altres decidiren venir a Catalunya per retrobar-se amb la família, com fou el cas de l'alcoverenc Ventura Ferré Cesari; durant els anys d'exili se li va morir la dona i tenia a Alcover dos

---

132 Informació estreta de: <<https://www.amicalravensbruck.org/portfolio-items/roques-maria/>> (pàgina consultada al febrer del 2022).

133 LOWE, Keith, *Continente salvaje. Europa después de la Segunda Guerra Mundial*, Barcelona, Galaxia Gutemberg, 2015, p. 116.

134 ROIG, Montserrat, *Els catalans als camps nazis*, op.cit., p. 552.

135 HERNÁNDEZ DE MIGUEL, Carlos, *Los últimos españoles de Mauthausen*, op.cit., p. 504.

136 «Aude», *La Humanitat*, n. 6, 2a època, 1/12/1944, p. 3.

fills petits.¹³⁷ Un any abans també va poder tornar a la seva Amposta natal l'Agustí Maigí. Gràcies a les gestions d'Otto Warncke, va aconseguir poder entrar al país amb la condició de fer el servei militar. A França, però, hi deixava la mare, les germanes i la resta de familiars.¹³⁸

Altres, anys més tard, a la dècada dels cinquanta, decidiren tornar a Espanya. Aquest fou el cas de l'Edmon Gimeno. Un altre que tornà fou en Joan Mestres, que el 1959 entrà a Espanya clandestinament, amb l'ajuda del PSUC, però fou perseguit per la policia i va haver de fugir el 1961. A França continuà la seva militància política i va arribar a ser secretari regional de la Federació d'Agricultura de la CGT.¹³⁹ En canvi, en Joan Escuer, no va tornar a Catalunya fins al 1968.¹⁴⁰

Qui no va voler tornar mai més a Espanya fou en Joaquín Cid, que va establir-se a Sant Salvador (Alta Garona), on va morir el 1968.¹⁴¹

◆ La lluita contra l'oblit

Quan el 8 de maig del 1945 a tot Europa les campanes repicaven a l'hora de la resurrecció, la victòria sobre el nazisme hitlerià, l'alegria dels pobles va quedar entelada davant d'un descobriment inusitat. Quan es van obrir les portes dels camps d'extermini nazis [...] el món no va trobar paraules per a descriure el dolorós descobriment.»¹⁴²

En els judicis de Nuremberg, celebrats entre el novembre del 1945 i l'octubre del 1946,¹⁴³ el sistema de semiesclavitud imposat pels nazis a milions de persones fou considerat com un crim de guerra i un crim contra la humanitat, i el màxim responsable del reclutament forçós, Fritz Sauckel, fou condemnat a mort. Ara bé, mentre que els camps de concentració i la bru-

137 Testimoni de la Maria Ferré, març del 2022.

138 FERRANDO, Montse, *Memòria d'Agustí Maigí Ferré. Exili familiar i treball forçat per l'Alemanya nazi*, treball de recerca de batxillerat realitzat el 2021, p. 61-62.

139 Informació extreta de: <<https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/?#/result/deportats/731>>.

140 Informació extreta de: <<https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/?#/result/deportats/71>>.

141 MARGALEF CASTILLO, Mireia, *Quatre benifalletencs als camps nazis*, Treball de Recerca de Batxillerat, 2021, p. 71.

142 CATALÀ, Neus, *De la resistència a la deportación. 50 testimonios de mujeres españolas*, Barcelona, Memorial Democràtic, 2015, p. 33.

143 Per saber-ne més: PÉREZ TRIVIÑO, José Luis, *Los juicios de Núremberg*, Barcelona, UOC, 2015.

talitat que es va dur a terme allí centraren les condemnes, el treball forçat fou vist durant molts anys com un aspecte marginal de la Segona Guerra Mundial.¹⁴⁴

Moltes grans empreses es beneficiaren del treball forçat dels deportats de diverses nacionalitats, com Siemens&Halske o la més gran de totes: Steyr-Daimler-Puch, dedicada a la fabricació d'armament. Però no només les grans companyies se n'aprofitaren, també altres de més petites, com Poschacher, dedicada a materials per a la construcció i que estigué a Mauthausen, va obtenir grans beneficis aprofitant-se dels deportats.¹⁴⁵

A Nuremberg les grans corporacions, com IG Farben, Krupp i Flick, i les seves defenses, van argumentar que havien fet servir treballadors forçats perquè el règim de Hitler els havia obligat, i no fou ni ordenat ni desitjat per les empreses. Aquell argument no només va convèncer els jutges, que els van imposar penes molt baixes, sinó que també va ser acceptat per la societat alemanya, que ho va veure com una expiació, ja que eximia els ciutadans de la culpa¹⁴⁶ i se centrava en el fet que tot fou ideat i orquestrat pel règim de Hitler.

Amb la guerra freda la situació va canviar. Les potències occidentals, preocupades per l'avenç del comunisme a Europa i la creació de la República Federal d'Alemanya, van rehabilitar els grans industrials i el funcionariat que havia treballat durant el Tercer Reich a l'administració.¹⁴⁷ A més, es va renunciar a les reparacions de guerra estipulades en els Acords de Londres del 1953, amb l'objectiu de no afectar la dèbil economia alemanya.¹⁴⁸ Per tant, el procés de desnazificació que es va iniciar amb el final de la Segona Guerra Mundial, i que tenia per objectiu fer polítiques per a la reparació de

---

144 MUÑOZ SÁNCHEZ, Antonio, «La lucha de los antiguos trabajadores forzados españoles en el III Reich por ser reconocidos como víctimas del nazismo (1956-1972)», *op.cit.*, p. 328-329.

145 HERNÁNDEZ DE MIGUEL, Carlos, *Los últimos españoles de Mauthausen*, *op.cit.*, p. 431-432.

146 Per a la societat alemanya, la submissió al Führer era una excusa molt còmoda.

SCHWARZ, Géraldine, *Los amnésicos. Historia de una familia europea*, Barcelona, Tusquets Editores, 2019, p. 121.

147 El govern de Konrad Adenauer, que predicava sobre els valors democràtics, no va tenir cap dubte a integrar a l'administració de la RFA antigues personalitats nazis com Hans Globke, que havia participat en la redacció de les lleis racials de Nuremberg, mentre que els opositors a Hitler van ser marginats de l'escena política.

SCHWARZ, Géraldine, *Los amnésicos. Historia de una familia europea*, *op.cit.*, p. 96-97.

148 MUÑOZ SÁNCHEZ, Antonio, «La lucha de los antiguos trabajadores forzados españoles en el III Reich por ser reconocidos como víctimas del nazismo (1956-1972)», *op.cit.*, p. 333.

les víctimes del Tercer Reich i la depuració de l'administració, fou aturat pel bloc occidental de la guerra freda.¹⁴⁹

El 1956 el govern Adenauer va aprovar la Llei federal d'indemnitzacions, però per les condicions estipulades la majoria de víctimes quedaren fora de poder cobrar; solament hi pogueren accedir alemanys o persones d'origen alemany exiliades.

Els treballadors forçats espanyols, després de molts anys de lluita judicial, van aconseguir que el Tribunal Regional de Colònia reobris els casos i es va poder demostrar com molts havien estat privats de llibertat i obligats a treballar per a l'Organització Todt en condicions extremes i rebent un tracte vexatori. Així, a partir del juny del 1972 milers de sol·licituds foren acceptades pels serveis d'indemnitzacions alemanys i se'ls van concedir 150 marcs per mes de reclusió i una pensió vitalícia, si tenien seqüeles físiques o psíquiques.¹⁵⁰ Encara avui, però, els treballadors forçats espanyols no són considerats víctimes del nazisme per part de l'Estat espanyol. Al març del 2020 el senador de Tarragona, el Dr. Santiago Castellà, representant del grup parlamentari socialista, va preguntar: «¿Entiende el gobierno que los trabajadores forzados españoles del Tercer Reich deben ser reconocidos formalmente por España como víctimas del nazismo?»,¹⁵¹ i la resposta per part del govern fou: «El Gobierno está firmemente comprometido con el reconocimiento a las exiliadas y exiliados españoles y sus lugares de memoria, con rendir tributo a la labor realizada por los países de acogida y por dar a conocer las aportaciones del exilio a la restauración de la democracia española y al desarrollo de los países a los que se marcharon».¹⁵² De manera que encara no han estat reconegudes com a víctimes del nazisme.

---

149 Per saber-ne més: VINCENT, Marie-Bénédicte, *La dénazification des fonctionnaires en Allemagne de l'Ouest*, París, CNRS Éditions, 2022.

150 MUÑOZ SÁNCHEZ, Antonio, «La lucha de los antiguos trabajadores forzados españoles en el III Reich por ser reconocidos como víctimas del nazismo (1956-1972)», *op.cit.*, p. 333-346.

151 <<https://www.senado.es/web/expedientdocblobservelet?legis=14&id=12852>>.

152 <<https://www.senado.es/web/expedientdocblobservelet?legis=14&id=30257>>.

◆ Conclusions

Al desembre del 1944 Ilya Ehrenburg va publicar un article al diari soviètic *Pravda* en què sentenciava: «Pregunteu a un alemany capturat per què van acabar amb sis milions de persones innocents i et contestarà: “Són jueus. Són negres o pèl-rojos. La seva sang és diferent”. Tot això va començar com a bromes estúpides, amb els crits dels nens del carrer, amb senyals indicadors, i allò va conduir cap a Majdanek, Babi Iar, Treblinka, a fosses plenes de cadàvers de nens».¹⁵³

El periodista nascut a Kíiv el 1891, Ilya Ehrenburg, va saber explicar en poques línies com la banalització del racisme i la indiferència van portar Europa a un dels períodes més foscos de la seva història: la Segona Guerra Mundial. Alguns historiadors van anomenar aquesta època com «l'edat dels camps», ja que arreu del continent van començar a aparèixer aquests espais per empresonar de manera massiva els oponents polítics o qualsevol persona considerada com a sospitosa.¹⁵⁴

Però els crims del feixisme i del nazisme no es limitaren únicament als camps de concentració, sinó que un altre aspecte molt important per entendre el paper d'Alemanya durant la Segona Guerra Mundial fou el treball forçat; és a dir, la utilització de milers de persones privades de llibertat en la construcció de defenses militars i en la indústria bèl·lica.

Aquest ha estat un aspecte oblidat durant molts anys i no fou fins als anys noranta quan va començar-se a estudiar i les empreses van assumir no només que havien utilitzat «esclaus» com a treballadors sinó també que s'enriquiren col·laborant amb el Tercer Reich.¹⁵⁵ En alguns casos, com el de la companyia de neumàtics Continental, no es va assumir fins al 2020.¹⁵⁶

La història dels Rotsperianer és la d'un col·lectiu humà marcat per dues guerres: la Guerra Civil espanyola, que els condemnà a marxar com a derrotats, i la Segona Guerra Mundial, que a causa de la seva defensa de la democràcia i la llibertat contra el feixisme i el nazisme els envià a camps de concentració o a les construccions del Mur Atlàntic, amb la complicitat del dictador Franco.

153 Citat a: LOWE, Keith, *Continente salvaje. Europa después de la Segunda Guerra Mundial*, Barcelona, Galaxia Gutemberg, 2015, p. 107.

154 WACHSMANN, Nikolaus, *Kl. Historia de los campos de concentración nazis*, Barcelona, Crítica, 2015, p. 15.

155 «Around the world», *The New York Times*. 21/01/1986, p. 11.

156 EWING, Jack, «German Automotive Giant Admits It was a Nazi Accomplice», *The New York Times*, 27/08/2020.

Tot i ser rebuts en camps de concentració el 1939 i de participar en les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE) fins a l'ocupació de França, mai van dubtar de lluitar contra els nazis, ja fos durant la guerra o en la Resistència. Quan els alemanys els capturaren, o els detingueren els gendarmes per ordre del règim de Vichy, els enviaren a l'Organització Todt o als camps de concentració, on se'ls posà a treballar per a la maquinària bèlica alemanya, sent imprescindibles per al règim de Hitler.

Actualment, es considera que foren uns 40.000 els espanyols que formaren part de l'Organització Todt, i de la província de Tarragona poden ser desenes els que hi anaren, com es pot comprovar en la documentació que el Dr. Peter Gaida posa a disposició de les persones interessades al seu lloc web.¹⁵⁷

Malgrat que van ser reconeguts com a víctimes del nazisme per la RFA, encara són uns grans desconeguts al nostre país, per això cal reivindicar-ne les històries, com a vindicació del seu antifeixisme i compromís.

JAUME CAMPS GIRONA
Universitat Rovira i Virgili

◆ Bibliografia

- ÁLVAREZ, Mónica G., *Noche y niebla en los campos nazis. Historias heroicas de españolas que sobrevivieron al horror*, Barcelona, Editorial Planeta, 2021.
- ANTA FÉLEZ, José Luis, «Moral y cotidianidad en los campos de concentración del nazismo», *Athenea Digital*, n. 6, tardor de 2004.
- ARMENGOU, Montse; BELIS, Ricard, *El comboi dels 927*, Barcelona, Rosa dels Vents, 2005.
- ARMENGOU, Montse; BELIS, Ricard, *Ravensbrück, l'infern de les dones*, Barcelona, Angle Editorial, 2007.
- ARTOLA, Ricardo, *La Segunda Guerra Mundial*, Madrid, Alianza Editorial, 1995.
- BENEDICTO, Benjamí; TRESSERRAS, Francesc, *Joan Escuer. Biografia d'un deportat a Dachau*, Barcelona, Viena Edicions, 2003.
- BRENNEIS, Sara J., (ed.), *Spain, the Second World War, and the Holocaust. History and Representation*, Toronto, University of Toronto Press, 2020.

---

157 <<http://rotspanier.net/>>

- CANDELAS DE LA FUENTE, Amparo, «El mariscal Petain, primer embajador de Francia ante el gobierno de Burgos», *Cuadernos de Historia Moderna y Contemporánea*, n. 8, 1987.
- CASANOVA, Julián; ESPINOSA, Francisco; MIR, Conxita; MORENO GÓMEZ, Francisco, *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*, Barcelona, Crítica, 2004.
- CASTRO, Nieves, *Una vida para un ideal*, Madrid, Ediciones de la Torre, 1981.
- CATALÀ, Neus, *De la resistencia a la deportación. 50 testimonios de mujeres españolas*, Barcelona, Memorial Democràtic, 2015.
- CHECA, Sandra; DEL RÍO, Ángel; MARTÍN, Ricardo, *Andaluces en los campos de Mauthausen*, Sevilla, Centro de Estudios Andaluces, 2006.
- CRESPO, Martí, *Esclavos de Hitler. Republicanos en los campos nazis del Canal de la Mancha*, Barcelona, UOC, 2014.
- EGIDA LEÓN, Ángeles, «Republicanos españoles en la Francia de Vichy: mano de obra para el invasor», *Ayer*, n. 46, 2002.
- ESCUER, Joan (edició del text a càrrec de Rosa Toran), *Memorias de un republicano español deportado al campo de Dachau*, Barcelona, Amical de Mauthausen y otros campos, 2007.
- ESPINOSA, Francisco, *La columna de la muerte. El avance del ejército franquista de Sevilla a Badajoz*, Barcelona, Crítica, 2003.
- ESPINOSA, Francisco, *Por la sagrada Causa Nacional. Historias de un tiempo oscuro*, Barcelona, Crítica, 2021.
- ESTRADE, Paul, (dir.), *El trabajo forzado de los españoles en la Francia de Vichy. Los Grupos de Trabajadores Extranjeros en Corrèze (1940-1944)*, Madrid, UNED, 2017.
- GAIDA, Peter, *Camps de travail sous Vichy. Les «Groupes de travailleurs étrangers» (GTE) en France et en Afrique du Nord 1940-1944*, Peter Gaida, 2014.
- GAIDA, Peter, *L'Organisation Todt en France, 1940-1944*, Peter Gaida, 2016.
- GASPAR CELAYA, Diego, «Palabras de un exilio particular: de las CTE a los campos de exterminio nazis», *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, n. 14, 2006.
- GILDEA, Robert, *Combatientes en la sombra. La historia definitiva de la Resistencia francesa*, Barcelona, Penguin Random House, 2016.
- GIMENO FONT, Edmon, *Buchenwald, Dora, Bergen-Belsen. Vivències d'un deportat*, Barcelona, Amical de Mauthausen i altres camps, 2007.
- HERNÁNDEZ DE MIGUEL, Carlos, *Los últimos españoles de Mauthausen*, Barcelona, Penguin Random House Grupo Editorial, 2019.
- IORDACHE, Luiza, «Españoles tras las alambradas. Republicanos en los campos franceses, nazis y soviéticos (1939-1956)», *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, n.º extraordinario, 2019.

- LEVI, Primo, *Si esto es un hombre*, Barcelona, Edicions 62, 2019.
- LIDDELL HART, Basil H., *Historia de la Segunda Guerra Mundial*, vol.1, Barcelona, Luis de Caralt Editor, 1972.
- LOWE, Keith, *Continente salvaje. Europa después de la Segunda Guerra Mundial*, Barcelona, Galaxia Gutemberg, 2015.
- MARTÍ, Carme, *Un cel de plom*, Badalona, Ara Llibres, 2012.
- MAWDSLEY, Evan, *Thunder in the East. The Nazi-Soviet War 1941-1945*, Londres, Bloomsbury Academic, 2016.
- MESQUIDA, Evelyn, *Y ahora, volved a vuestras casas. Republicanos españoles en la Resistencia francesa*, Barcelona, Penguin Random House, 2020.
- MESTRES REBULL, Joan, *En honor a la conmemoración del 40 Aniversario del fin de la Segunda Guerra Mundial y la liberación de los campos de exterminio nazis*, Barcelona, Amical de Mauthausen y otros campos, 2002.
- MORENO JULIÁ, Xavier, *La División Azul. Sangre española en Rusia, 1941-1945*, Barcelona, Crítica, 2015.
- MUÑOZ SÁNCHEZ, Antonio, «La lucha de los antiguos trabajadores forzados españoles en el Tercer Reich por ser reconocidos como víctimas del nazismo (1956-1972)», *Hispania Nova*, n. 19, 2021.
- ORTIZ, Jean, *Rojos: la gesta de los guerrilleros españoles en Francia*, Caracas, Fundación Editorial El perro y la rana, 2012.
- PAXTON, Robert O., *La France de Vichy, 1940-1944*, París, Éditions du Seuil, 1997.
- PÉREZ TRIVIÑO, José Luis, *Los juicios de Núremberg*, Barcelona, UOC, 2015.
- PIQUÉ, Jordi, *La crisi de la rereguarda. Revolució i Guerra Civil a Tarragona (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.
- PIQUÉ, Jordi; SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, (coord.), *Guerra Civil a les comarques tarragonines (1936-1939)*, Tarragona, Publicacions de la URV, Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver» del Camp de Tarragona, 2019.
- PONS PRADES, Eduardo, *Morir por la libertad. Españoles en los campos de exterminio nazis*, Madrid, Ediciones VOSA, 1995.
- PRESTON, Paul, *La Guerra Civil española. Una historia concisa*, Barcelona, Random House Mondadori, 2009.
- PRESTON, Paul, *Un pueblo traicionado. Corrupción, incompetencia política y división social*, Barcelona, Penguin Random House Grupo Editorial, 2019.
- PUIGSECH, Josep, *Falsa leyenda del Kremlin: el consulado y la URSS en la Guerra Civil española*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2014.
- RAFANEAU-BOJ, Marie-Claude, *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*, Barcelona, Ediciones Omega, 1995.

- RATHKOLB, Oliver, (ed.), *Revisiting the National Socialist Legacy. Coming to terms with the Forced Labor, Expropriation, Compensation and Restitution*, Nova Jersey, Transaction Publishers, 2004.
- ROIG, Montserrat, *Els catalans als camps nazis*, Barcelona, Edicions 62, 2003.
- SAIDEL, Rochelle G., *The Jewish Women of Ravensbrück Concentration Camp*, Winsconsin, The University of WInconsin Press, 2006.
- SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *¿Por qué hemos sido derrotados? Las divergencias republicanas y otras cuestiones*, Barcelona, Flor del Viento Ediciones, 2006.
- SANTOS-SAINZ, Maria, GUILLEMETEAUD, François, *Les espagnols à Bourdeaux et en Aquitaine*, Bordeus, Les Éditions Sud Ouest, 2006.
- SCHWARZ, Géraldine, *Los amnésicos. Historia de una familia europea*, Barcelona, Tusquets Editores, 2019.
- SEIDLER, F.W., «L'Organisation Todt», *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale et des conflits contemporains*, any 34, abril de 1984.
- SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria, *Revolució i esperança. Els últims testimonis de la Guerra Civil*, Barcelona, Ara Llibres, 2010.
- SORIANO, Antonio, *Éxodos. Historia oral del exilio republicano en Francia 1939-1945*, Barcelona, Crítica, 1989.
- STEIN, Louis, *Más allá de la muerte y del exilio*, Barcelona, Plaza&Janes Editores, 1983.
- TORAN, Rosa, *Vida i mort dels republicans als camps nazis*, Barcelona, Proa, 2002.
- VINCENT, Marie-Bénédicte, *La dénazification des fonctionnaires en Allemagne de l'Ouest*, París, CNRS Éditions, 2022.
- VIÑAS, Ángel, *El honor de la República. Entre el acoso fascista, la hostilidad británica y la política de Stalin*, Barcelona, Crítica, 2009.
- VIÑAS, Ángel, *Las armas y el oro. Palancas de la guerra, mitos del franquismo*, Barcelona, Pasado&Presente, 2013.
- VON PLATO, Alexander; LEH, Almut; THONFELD, Christoph, (ed.), *Hitler's Slaves. Life Stories and Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe*, Oxford, Berghahn Books, 2010.
- WACHSMANN, Nikolaus, *Kl. Historia de los campos de concentración nazis*, Barcelona, Crítica, 2015.
- WINGEATE PIKE, David, *Españoles en el Holocausto*, Barcelona, Penguin Random House, 2015.